

Religion, National Reconciliation and the Regional Agency of the Islamic Republic of Iran: An Explanation Based on Bourdieu's Field Theory

Mehdi Fatehi Nia^{*}

Extended Abstract

۱. Introduction

The Islamic Republic of Iran is a political system whose identity and legitimacy are substantially grounded in the doctrines of political Shiism. This religious dimension has played an important role in shaping both the domestic political order and Iran's foreign and regional policies. Following the emergence of the concept of "national reconciliation" as a central theme of the Fourteenth Administration under President Masoud Pezeshkian, examining the relationship between the religious dimensions of national reconciliation and the regional policy of the Islamic Republic has acquired particular significance. This study seeks to answer the following question: How do the religious components of national reconciliation and the regional policies of the Islamic Republic of Iran affect one another? The central hypothesis is that any interpretation of the religious dimensions of national reconciliation, through changes in the configuration of social, religious, and symbolic capital, affects Iran's capacity for regional and international agency. Conversely, the outcomes and costs of regional and international policies influence domestic legitimacy, social trust, and the reproduction or erosion of national reconciliation. The study employs a descriptive-analytical approach and draws primarily on Pierre Bourdieu's field theory, particularly the concepts of field, capital, and habitus, to establish an integrated framework for analyzing the interaction between religion, national reconciliation, and regional policy. Rather than treating domestic politics, regional politics, and international relations as separate spheres, the study conceptualizes the agency of the Islamic Republic as operating through three interconnected fields: the domestic, regional, and international fields. Each field possesses its own actors, rules, forms of capital, and relations of power, while changes in one field can lead to the redistribution and transformation of capital in the others.

۲. Theoretical Framework

The theoretical framework demonstrates that social, religious, and symbolic capital constitute critical resources in the domestic field. Religious communities, collective rituals, networks of trust, shared Shiite identity, and religious institutions can generate social capital and contribute to political legitimacy and social cohesion. Religious narratives and symbols—including the concepts of Karbala, martyrdom, justice, resistance, and the doctrine of Velayat-e Faqih—can also function as symbolic capital when they are socially recognized as legitimate sources of authority and collective meaning. From a Bourdieusian perspective, these forms of capital are not static resources; they can be converted into one another and mobilized by political actors in struggles over legitimacy, identity, and the definition of national interests.

The study further argues that national reconciliation in the Iranian context cannot be reduced to political agreement or institutional cooperation. It involves competing interpretations of the relationship between religion, citizenship, political participation, law, and foreign policy. Within the revolutionary-Islamic habitus, national reconciliation is primarily associated with religious identity, Islamic solidarity, independence, resistance to domination, and opposition to imperialism. In contrast, the reformist habitus places greater emphasis on pluralism, equal citizenship, civil rights, rule of law, dialogue, and constructive engagement with the international system. These two habitus should not be understood merely as competing policy preferences; rather, they represent competing attempts to define legitimate political conduct, national interests, and the boundaries of consensus within the domestic field.

The regional field of West Asia constitutes a second interconnected arena. It is characterized by competition among different interpretations of Islam, particularly Shiite, Salafi-Takfiri, and Muslim Brotherhood-oriented discourses, as well as competition among states, religious institutions, transnational networks, and non-state actors. Within this field, Iran seeks to convert religious and symbolic capital into political influence and strategic capacity through support for resistance movements, the Palestinian cause, and regional networks. The "Axis of Resistance" is therefore interpreted not solely as a military or security arrangement, but also as a

^۱ Associate Professor, Yazd University, Yazd, Iran. (Corresponding Author)

Email: fatehiniam@yazd.ac.ir

network through which ideological, symbolic, social, and political resources can be accumulated and converted. At the same time, the study emphasizes the limits of this strategy. Regional opposition to Iranian policies, sectarian sensitivities, concerns about Iranian intervention, and the costs associated with regional competition can constrain the conversion of religious capital into sustainable political influence.

The international field constitutes the third arena, in which Iran interacts and competes with the United States, European powers, Russia, China, Israel, and the existing international order. International sanctions, geopolitical pressures, diplomatic negotiations, and external efforts to constrain Iran can affect the domestic distribution of social and symbolic capital. The JCPOA and its fate illustrates this reciprocal relationship: while part of Iranian society interpreted nuclear diplomacy as evidence of constructive international engagement and an opportunity for economic improvement, another part viewed it through the lenses of strategic independence and resistance to great-power influence.

۲. Methodology

The study employs a descriptive-analytical approach and draws primarily on Pierre Bourdieu's field theory, particularly the concepts of field, capital, and habitus, to establish an integrated framework for analyzing the interaction between religion, national reconciliation, and regional policy.

۴. Results & Discussion

The findings indicate that the relationship between religion, national reconciliation, and Iran's regional policy is neither linear nor one-directional. Religious capital may be converted into social and symbolic capital, thereby strengthening domestic cohesion and enhancing Iran's regional soft power and capacity for collective action. However, when political polarization, declining public trust, economic pressures, or the perceived costs of regional policies weaken social capital, the symbolic legitimacy of the political system may also be affected, reducing the domestic support available for foreign policy. Regional policy can therefore simultaneously serve as a source of symbolic legitimacy and become a source of domestic contestation over the meaning and priorities of national interests.

۵. Conclusions & Suggestions

The study concludes that the sustainability of Iran's regional agency depends not only on material capabilities and geopolitical calculations but also on the continuous reproduction of social legitimacy, religious capital, symbolic capital, and domestic consensus. From a Bourdieusian perspective, effective regional agency requires maintaining a balance among religious legitimacy, social cohesion, governmental effectiveness, and strategic capacity. The study also concludes that the six conceptualizations of national reconciliation building, dissolution of conflicting identities, peaceful coexistence, individual moral transformation, rule of law and human rights, and community-building—generate different relationships between religion and foreign policy. Among these, the community-building conception is particularly compatible with field theory because it emphasizes networks of trust, participation, interdependence, and the continuous reproduction of social and symbolic capital. Accordingly, national reconciliation should not be understood as the elimination of political and religious differences, but as the institutional and social capacity to manage differences while preserving sufficient common ground for collective action.

Keywords: National Reconciliation, Shiite Ideology, Bourdieu's Field Theory, Symbolic Capital, Regional Policy of the Islamic Republic.

مهدی فاتحی‌نیا^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۲۷

چکیده

جمهوری اسلامی ایران نظام سیاسی است که بخش قابل توجهی از مبانی هویتی و مشروعیت آن بر آموزه‌های تشیع سیاسی استوار است و این مؤلفه در شکل‌دهی به کنش‌گری داخلی و خارجی آن نقش مهمی ایفا می‌کند. با توجه به طرح مفهوم «وفاق ملی» در دولت چهاردهم، بررسی نسبت میان مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی و سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران اهمیت ویژه‌ای دارد. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی و سیاست‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران چگونه بر یکدیگر اثر می‌گذارند؟ فرضیه پژوهش این است که منطقه غرب آسیا میدان رقابت نگرش‌های متفاوت از اسلام، اعم از اسلام شیعی، سلفی - تکفیری و اخوانی است و به‌صورت همزمان مناقشه فلسطین نیز متأثر از باورهای دینی است؛ لذا هرگونه تفسیر از مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی بر روی سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی تأثیرگذار است. برای پاسخ به پرسش مطرح شده از روش ترکیبی توصیفی - تحلیلی و رویکرد روش‌شناختی پیربورديو در خصوص سرمایه اجتماعی بهره برده‌ایم. میدان کنش‌گری جمهوری اسلامی متشکل از سه میدان درهم تنیده: داخلی، منطقه‌ای، بین‌المللی است. قرائت‌های انقلابی یا اصلاح‌طلبی از وفاق ملی، ترکیب سرمایه‌های اجتماعی و نمادین کنشگران میدان داخلی را تحت تأثیر قرار داده و موجب جهت‌گیری رویکرد و رفتار آنان خواهد شد. این تغییر رفتار بر کنش‌گری ایران در میدان منطقه‌ای، محل تقابل گفتمان‌های مذهبی، و میدان بین‌المللی، صحنه مواجهه گفتمان انقلاب اسلامی با نظام سلطه و لیبرالیسم جهانی، سایه می‌افکند.

واژگان کلیدی: وفاق ملی، ایدئولوژی تشیع، نظریه میدان بوردیو، سرمایه نمادین، سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی.

۱. دانشیار، دانشگاه یزد، یزد، ایران. (نویسنده مسئول)

مقدمه

تجارب تاریخی و پژوهش‌های متعدد نشان می‌دهد که فرهنگ سیاسی و کنش‌گری جوامع غرب آسیا ارتباطی عمیق با ارزش‌های مذهبی و هویت‌های قومی دارد. در ایران نیز نقش ایدئولوژی مذهبی در سیاست خارجی از دوره صفویه آغاز شد و با وجود فراز و فرودهای تاریخی، با پیروزی انقلاب اسلامی به یکی از مؤلفه‌های اصلی سیاست منطقه‌ای تبدیل شد. فراز و نشیب روابط جمهوری اسلامی با قدرت‌های منطقه‌ای، به‌ویژه عربستان و ترکیه، نشان‌دهنده تأثیر گسترده پیوند مذهب و سیاست بر مناسبات سیاسی و امنیتی غرب آسیاست. همچنین، راهبرد «صدور انقلاب» که امام خمینی بر جنبه معنوی آن تأکید داشتند، در کنار شرایط ژئوپلیتیکی منطقه و فقدان اتحادهای پایدار، موجب شد جمهوری اسلامی برای ایجاد موازنه با تهدیدهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، حمایت از جریان‌های همسو و جنبش‌های مقاومت را در دستورکار سیاست خارجی خود قرار دهد. در عین حال، میان ساختار اجتماعی، هویت، ایدئولوژی و سیاست خارجی رابطه‌ای متقابل وجود دارد. برخلاف بسیاری از جوامع عربی که هویت دینی و قومی در آن‌ها تا حد زیادی همپوشانی دارد، جامعه ایران از تنوع هویتی، قومی و مذهبی برخوردار است. افزون بر این، در درون جمهوری اسلامی نیز قرائت‌های متفاوتی از نسبت مذهب و سیاست وجود دارد. گفتمان انقلابی بر هویت دینی، مقاومت، استقلال و استکبارستیزی تأکید می‌کند، در حالی که گفتمان اصلاح‌طلبی با تأکید بر تکرگرای، حقوق شهروندی، حاکمیت قانون و تعامل سازنده با نظام بین‌الملل، قرائت متفاوتی از اسلام سیاسی و منافع ملی ارائه می‌دهد. این تفاوت دیدگاه‌ها بر نحوه تعریف وفاق ملی و جهت‌گیری سیاست خارجی نیز اثرگذار است.

در جریان انتخابات چهاردهمین دوره ریاست‌جمهوری، جبهه اصلاحات حمایت خود از مسعود پزشکیان را به تعهد نسبت به حقوق اساسی شهروندان، رفع تبعیض و اصلاح ساختارهای حکمرانی مشروط کرد. برآیند این انتخابات، شکل‌گیری دولتی بود که رویکرد داخلی خود را بر «وفاق ملی» و رویکرد منطقه‌ای خود را بر ایجاد «نظم پایدار مبتنی بر شناسایی متقابل، گفت‌وگوی فراگیر و مسئولیت‌پذیری مشترک» استوار ساخت. از این‌رو، پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی و سیاست‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران چگونه بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند؟ فرضیه پژوهش این است که هرگونه تفسیر از مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی و هر رویکرد در سیاست خارجی، از طریق تغییر در ترکیب سرمایه‌های اجتماعی، دینی و نمادین، بر ظرفیت کنشگری جمهوری اسلامی ایران در عرصه منطقه‌ای و بین‌المللی اثرگذار خواهد بود. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از نظریه میدان پیر بوردیو و مفهوم سرمایه اجتماعی، به بررسی این فرضیه می‌پردازد.

مدل مفهومی پژوهش، رابطه میان مذهب، وفاق ملی و سیاست منطقه‌ای را، با الگوگیری از نظریه میدان بوردیو، در قالب سه میدان به هم پیوسته داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی تبیین می‌کند. در میدان داخلی، سرمایه‌های اجتماعی و نمادین پایه‌های وفاق ملی، مشروعیت سیاسی و انسجام اجتماعی را شکل می‌دهند. در میدان منطقه‌ای، رقابت میان گفتمان‌های مذهبی شیعی، سلفی-تکفیری و اخوانی، همراه با نقش‌آفرینی کنشگران دولتی و غیردولتی، بر راهبردهای منطقه‌ای جمهوری اسلامی اثر می‌گذارد. در میدان بین‌المللی نیز حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای، غرب آسیا را به عرصه تعامل و تقابل گفتمان انقلاب اسلامی با نظم بین‌المللی موجود تبدیل کرده است. از این منظر، نحوه تعریف و بازتولید مؤلفه‌های مذهبی در مفهوم وفاق ملی می‌تواند پیامدهای مستقیمی بر ظرفیت‌های مشروعیت‌سازی داخلی، میزان انسجام اجتماعی و نحوه اعمال قدرت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران داشته باشد.

۱- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های بسیاری در زمینه نقش و جایگاه مذهب در سیاست‌های منطقه‌ای و بین‌المللی و همچنین نقش مذهب در وحدت و وفاق ملی به نگارش در آمده است که در ادامه به چند نمونه اشاره می‌شود. در کتاب وفاق ملی، جامعه‌شناسی سیاسی وحدت از دیدگاه

امام خمینی (افتخاری، ۱۳۸۲) دو گونه وفاق ملی در اندیشه‌های امام خمینی مدنظر قرار گرفته است. در وجه ایجابی وفاق ملی از بایدهای وفاق سخن می‌گویند و در وجه سلبی وفاق به نایدهایی تأکید دارند که احتراز جستن از آن‌ها مؤید و مقوم وفاق ملی به‌شمار می‌آید. در پژوهشی با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی بیانات رهبران انقلاب و اصول مرتبط در قانون اساسی از مفاهیم همسایگی، برادری و امت در تحلیل اهمیت منطقه و رویکرد منطقه‌گرایی ایران استفاده شده است (سلیمانی، ۱۳۹۹). باقری و سیاپوشی (۱۳۹۹) در پژوهشی نتیجه گرفته‌اند؛ در عرصه سیاست خارجی ایران، شاهد تعاطی و تقابل راهبرد گفتمان‌های مختلف هستیم و تقابل این راهبردها منجر به عدم استفاده مطلوب از ابزار «سیاست خارجی» جهت تحقق اهداف ملی شده است. محمودی‌کیا در پژوهشی بر این باور هستند که استکبارستیزی یک مفهوم برآمده از نظم هنجاری و ایدئولوژیک اسلامی است که وفاق مفهومی و اجماع راهبردی روی آن می‌تواند یک پیشران برای سیاست خارجی موفق جمهوری اسلامی باشد (محمودی‌کیا، ۱۴۰۴). شریعتی و نعمت‌پور در پژوهش «دیپلماسی مبتنی بر ایمان و کنشگری تشیع در نظام بین‌المللی» نشان می‌دهند مبانی مشترک عقیدتی-سیاسی در فرهنگ سیاسی شیعه موجب افزایش قدرت کنشگری و انسجام شیعیان شده و ظرفیت مهمی برای جمهوری اسلامی ایران در موازنه‌سازی جهان پیرامونی خود فراهم می‌کند (شریعتی و نعمت‌پور، ۱۴۰۲). نصرالهی در مقاله خود آورده‌اند که ارزش‌های مذهبی دارای چارچوب‌های غیرمنعطف و غیرقابل چانه‌زنی هستند. لذا تقویت گفتمان‌های مذهبی و فرقه‌ای در منطقه زمینه‌ساز تقویت نزاع و ناامنی شده و امکان شکل‌گیری ساختارهای منطقه‌ای محدود می‌شود (نصرالهی، ۱۳۸۹). رومی و کاظمی (۱۴۰۰) در مقاله خود آورده‌اند؛ حمایت ایران از گروه‌های نیابتی براساس یک منطق استراتژیک و نوعی نبرد نامتقارن در مقابل توطئه‌های آمریکا برای دفاع از موجودیت و تأمین امنیت ملی جمهوری اسلامی است که گاه‌آ این منطق استراتژیک همسو با تفکرات ایدئولوژیک قرار گرفته و به نوعی همدیگر را تکمیل و تقویت می‌کنند. ناصری و همکاران (۱۴۰۴) در پژوهشی تکیه بر نظریه میدان پیر بوردیو، تلاش می‌کنند نقش سرمایه فرهنگی و نمادین روحانیون شیعه را در فرآیند بسیج توده‌ها برای حمایت از انقلاب مشروطه تحلیل کنند و نتیجه گرفته‌اند روحانیون، از طریق بهره‌گیری از تربیون‌های مذهبی، شبکه‌های اجتماعی مذهبی و معنابخشی دینی به مفاهیم مدرن، توانستند سرمایه‌های خود را در میدان سیاسی فعال کرده و مشروعیتی دینی برای مشارکت سیاسی خلق نمایند. در یک پژوهش بین‌المللی، با بهره‌گیری از مفهوم سرمایه نمادین بوردیو، مدیریت راهبردی برچسب‌های دولت‌های غربی روی نظام جمهوری اسلامی در سطوح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی مورد مطالعه قرار گرفته است. در این پژوهش ادعا شده است که استفاده راهبردی جمهوری اسلامی ایران از روایت‌های تاریخی، از جمله شهادت امام حسین و مقاومت در برابر نفوذ غرب و اسرائیل، امکان بازتولید گفتمانی مبتنی بر منزلت و مقاومت را فراهم کرده است؛ گفتمانی که ضمن مشروعیت‌بخشی به سیاست‌های حکومت، انسجام ائتلاف‌های درون‌گروهی مانند محور مقاومت را حفظ کرده و هم‌زمان زمینه همگرایی با قدرت‌هایی چون چین و روسیه را نیز تقویت کرده است (Dinler, 2026).

در پژوهش‌های ذکر شده و پژوهش‌های مشابه ارتباط مذهب و وفاق ملی و ارتباط مذهب و سیاست خارجی به‌صورت جداگانه، همچنین نقش سرمایه دینی در کنش سیاسی از منظر نظریه میدان بوردیو مورد مطالعه قرار گرفته است. وجه تمایز این مقاله توجه ویژه بر نقش همزمان مذهب در وفاق ملی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی با بهره گرفتن از نظریه میدان بوردیو است.

۲- مبانی نظری

تحلیل رابطه مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی و سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران نیازمند رویکردی است که بتواند همزمان نقش ساختارهای اجتماعی، نظام‌های معنایی، منابع قدرت و کنشگران سیاسی را توضیح دهد. نظریه میدان پیر بوردیو، به دلیل تأکید همزمان بر ساختار و عاملیت، ظرفیت مناسبی برای تحلیل این رابطه فراهم می‌کند. بوردیو با نقد دوگانه‌انگاری عینیت و ذهنیت، رویکردی رابطه‌مند به واقعیت اجتماعی ارائه می‌کند که در آن ساختارهای عینی و ساختارهای ذهنی در تعامل مستمر با یکدیگر شکل می‌گیرند و بازتولید می‌شوند. از دیدگاه وی، کنش اجتماعی نه صرفاً محصول اراده

فردی و نه نتیجه‌ای مکانیکی از ساختارهای اجتماعی است، بلکه حاصل تعامل دیالکتیکی میان شرایط عینی و نظام‌های ذهنی کنشگران است. این تعامل از طریق سه مفهوم بنیادین «میدان»، «سرمایه» و «عادت‌واره» تبیین می‌شود (Bourdieu, ۱۹۹۰).

در اندیشه بوردیو، میدان فضایی اجتماعی و ساخت‌یافته از موقعیت‌ها و روابط است که در آن افراد، گروه‌ها و نهادها برای کسب، حفظ یا افزایش منابع، منزلت و قدرت با یکدیگر رقابت می‌کنند. هر میدان از قواعد، منطق عمل، اشکال سرمایه و روابط قدرت خاص خود برخوردار است و کنشگران برای حفظ یا ارتقای جایگاه خود ناگزیر از پذیرش این قواعد هستند. بوردیو جامعه را متشکل از مجموعه‌ای از میدان‌های نسبتاً مستقل می‌داند که با وجود استقلال نسبی، به‌طور مستمر بر یکدیگر اثر می‌گذارند. در هر میدان، کنشگران مسلط در پی حفظ نظم موجود و بازتولید روابط قدرت‌اند، در حالی که کنشگران فرودست برای تغییر قواعد بازی و بازتوزیع منابع قدرت تلاش می‌کنند (نقیب‌زاده و استوار، ۱۳۹۱: ۲۸۵-۲۹۰). از این‌رو، چرایی و چگونگی استمرار جهان اجتماعی در وجود شبکه‌ای از روابط میان میدان‌ها، کنشگران و انواع سرمایه است که در تعامل دائمی با یکدیگر قرار دارند (بون‌ویتز، ۱۳۹۰: ۶۸).

یکی دیگر از مفاهیم بنیادین نظریه بوردیو، سرمایه است. برخلاف رویکردهای اقتصادی که سرمایه را صرفاً به منابع مالی محدود می‌کنند، بوردیو سرمایه را در اشکال اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نمادین مفهوم‌پردازی می‌کند. سرمایه اجتماعی به مجموعه روابط، شبکه‌ها، اعتماد متقابل و پیوندهای اجتماعی اطلاق می‌شود که امکان دسترسی کنشگران به منابع و فرصت‌های اجتماعی را فراهم می‌آورد و در تثبیت یا ارتقای موقعیت آنان نقش دارد (بوردیو، ۱۳۸۱). سرمایه نمادین نیز شکل مشروعیت‌یافته سایر اشکال سرمایه است؛ بدین معنا که هنگامی که سرمایه اقتصادی، فرهنگی یا اجتماعی از سوی جامعه به رسمیت شناخته شود، به سرمایه نمادین تبدیل می‌شود. این نوع سرمایه، بیش از آن‌که ماهیتی مادی داشته باشد، بر اعتبار، اعتماد و پذیرش اجتماعی استوار است و از مهم‌ترین ابزارهای مشروعیت‌بخشی به روابط قدرت به‌شمار می‌رود (نقیب‌زاده و استوار، ۱۳۹۱: ۲۸۵). در عرصه سیاست، مشروعیت حکومت، اعتماد عمومی، اعتبار نهادهای سیاسی و مقبولیت گفتمان‌های ایدئولوژیک از مهم‌ترین مصادیق سرمایه نمادین محسوب می‌شوند.

در امتداد این بحث، مفهوم سرمایه دینی نیز در مطالعات متأثر از نظریه میدان مورد توجه قرار گرفته است. سرمایه دینی هم پیش‌نیاز و هم پیامد مشارکت مذهبی است و از طریق تقویت تعلق افراد به باورها، ارزش‌ها و نهادهای دینی، زمینه افزایش اعتماد اجتماعی، مشارکت جمعی و انسجام اجتماعی را فراهم می‌آورد. در جامعه ایران، سرمایه اجتماعی تا حد زیادی با سرمایه دینی پیوند دارد؛ زیرا تعلق به اجتماعات مذهبی، هنجارهای مشترک، شبکه‌های اعتماد و همکاری اجتماعی را تقویت می‌کند (طالبان، ۱۴۰۲: ۱۱۵). همچنین هویت دینی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت جمعی، نقش مؤثری در تقویت همبستگی اجتماعی و وفاق ملی ایفا می‌کند (احمدی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۳). مفهوم بنیادین دیگر در نظریه بوردیو، «عادت‌واره» (Habitus) است. عادت‌واره‌ها اصول مولد و سازمان‌دهنده کردارها و بازنمایی‌هایی هستند که می‌توانند به‌طور عینی با اهداف خود منطبق شوند. عادت‌واره نظامی از خصلت‌های پایدار است که فرد در جریان فرآیند جامعه‌پذیری به‌دست آورده است. خصلت‌ها عبارت‌اند از نگرش‌ها، تمایلات ادراکی، احساسات، کردارها و اندیشه‌هایی که افراد به علت شرایط عینی وجودی‌شان درونی کرده‌اند (بون‌ویتز، ۱۳۹۰: ۹۱). از این منظر، رفتار کنشگران نه صرفاً حاصل محاسبات عقلانی، بلکه نتیجه تعامل میان عادت‌واره و الزامات هر میدان است. بنابراین، کنش اجتماعی و سیاسی همواره تحت تأثیر ساختارهای عینی و نظام‌های ذهنی شکل گرفته در فرآیند تجربه اجتماعی قرار دارد.

بر اساس چارچوب نظری بوردیو، موضوع پژوهش حاضر در تعامل سه میدان تحلیل می‌شود. میدان نخست، میدان داخلی است که در آن سرمایه‌های اجتماعی، دینی و نمادین مهم‌ترین منابع شکل‌دهنده وفاق ملی، مشروعیت سیاسی و انسجام اجتماعی محسوب می‌شوند و تقویت یا تضعیف آن‌ها مستقیماً بر ظرفیت کنشگری جمهوری اسلامی ایران در

سیاست خارجی اثر می‌گذارد. میدان دوم، میدان منطقه‌ای غرب آسیاست؛ عرصه‌ای که دولت‌ها، بازیگران غیردولتی و جریان‌های مذهبی برای کسب نفوذ و مشروعیت رقابت می‌کنند و سرمایه نمادین، هویت‌های ایدئولوژیک و شبکه‌های فراملی از مهم‌ترین منابع قدرت به‌شمار می‌روند. از این منظر، حمایت جمهوری اسلامی ایران از محور مقاومت و مسأله فلسطین را می‌توان تلاشی برای تقویت سرمایه نمادین و قدرت نرم در این میدان دانست. میدان سوم، میدان بین‌المللی است که در آن جمهوری اسلامی ایران با قدرت‌های جهانی و نظم بین‌المللی تعامل و رقابت دارد و مشروعیت بین‌المللی، دیپلماسی، ائتلاف‌های سیاسی و قدرت نرم مهم‌ترین منابع کنشگری آن محسوب می‌شوند.

بر پایه این چارچوب، رابطه میان وفاق ملی و سیاست منطقه‌ای، رابطه‌ای دوسویه و پویاست و تغییر در هر یک از میدان‌ها به بازتوزیع سرمایه و دگرگونی موازنه قدرت در میدان‌های دیگر می‌انجامد. تأکید بر تعامل میدان‌ها، سرمایه‌ها و عادت‌واره‌ها نشان می‌دهد که مذهب در جمهوری اسلامی ایران صرفاً یک باور اعتقادی نیست، بلکه سرمایه‌ای اجتماعی، دینی و نمادین است که در تولید مشروعیت، تقویت انسجام اجتماعی و ارتقای قدرت نرم و ظرفیت کنشگری منطقه‌ای نقش ایفا می‌کند. بر این اساس، نظریه میدان بوردیو چارچوبی مناسب برای تحلیل رابطه میان مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی و سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران فراهم می‌آورد.

۲-۱- مفهوم‌شناسی وفاق ملی

وفاق در واژه به معنای سازگاری کردن، همکاری کردن، اتحاد، همراهی، یکدلی و سازواری است. وفاق در قرآن از ریشه وَفَّقَ به معنای مطابقت بین دو چیز است. در زبان انگلیسی برای واژه «وفاق» مفاهیم متعددی وجود دارد که اصطلاحات سیاسی معادل این واژه عبارتند از: (Reconciliation) آشتی، (Consensus) اجماع و (Federation) فدراسیون.

برای وفاق به عنوان یک رویداد اجتماعی تعبیر مختلفی وجود دارد: (۱) وفاق به عنوان یک رویداد که مانند بسیاری از سفرها، روند وفاق ملی با یک قدم آغاز می‌شود. در این شرایط یا جامعه از لحاظ مذهبی یکدست است یا تعصبات مذهبی در بین مذاهب و جریان‌های مختلف در پایین‌ترین سطوح قرار دارد، یا این‌که برای همگان یک مسأله فراتر از همه اعتقادات مذهبی در اولویت رسیدگی قرار گیرد. (۲) تعبیر دیگر از وفاق به عنوان انحلال هویت‌های متضاد است. این هویت‌ها ممکن است شامل هم‌ذات‌پنداری با نظریه‌های برتری نژادی، برتری قومی، تعصب مذهبی، یا اجتناب‌ناپذیر بودن تفاوت‌های طبقاتی باشد. (۳) برخی دیگر وفاق را همزیستی مسالمت‌آمیز میان گروه‌های ذاتاً متفاوت می‌دانند. مصالحه‌ای که باید از طریق آشتی ایجاد شود، ایجاد تساهل در میان مردمانی است که به‌طور اجتناب‌ناپذیری دارای سنت‌ها، فرهنگ‌ها و تاریخ‌های متمایز هستند. (۴) وفاق به عنوان تکامل فردی، اخلاقی. مانند کسانی که معتقدند جنگ تنها زمانی پایان خواهد یافت که هر فردی صلح‌طلبی را بپذیرد، طرفداران این مدل از تبدیل اخلاقی فردی شامل اعتراف، توبه، کفاره و بخشش حمایت می‌کنند. (۵) وفاق به عنوان حاکمیت قانون از طریق تضمین مآثر حقوق‌بشر. این تعریف بیشتر قانونی است و بر اثبات حقایق نقض حقوق‌بشر در گذشته و سپس ایجاد یک حاکمیت قانون مؤثرتر برای محافظت از تعادل احیا شده تمرکز دارد. (۶) وفاق به عنوان جامعه‌سازی که حل اختلافات ملی در به رسمیت شناختن وابستگی متقابل و پذیرش مزیت اتحاد نسبت به اختلاف تصور می‌شود (Ackerman, ۱۹۹۹: ۳۴۳).

در این پژوهش، قانون در جایگاه یکی از عوامل نهادی مؤثر بر وفاق ملی تحلیل شود، نه به عنوان معادل یا نتیجه قطعی آن. بر این اساس، حتی در نظام‌هایی که از چارچوب‌های قانونی برخوردارند، میزان وفاق ملی به نحوه پذیرش اجتماعی قوانین، اعتماد عمومی به نهادها و میزان مشارکت گروه‌های مختلف اجتماعی در فرآیند سیاسی نیز وابسته است.

در اسلام وفاق به عنوان یک اصل اجتماعی و عاملی برای انسجام مسلمانان، با محوریت اطاعت از خداوند، طرح گردیده است. وفاق یکی از کلیدواژه‌های بنیادین در سیره و مدیریت پیامبر گرامی اسلام به‌شمار می‌رود و پیمان‌های ایشان با قبایل علاوه بر ایجاد یک نظم سیاسی جدید منجر به شکل‌گیری وفاق اسلامی شد. یهودیان تهدید بالقوه برای دولت نوپای نبوی

به‌شمار می‌رفتند؛ اما پیامبر با انعقاد پیمان‌هایی آنان را در برخی زمینه‌های اجتماعی در چهارچوب اهداف مشترکی قرار دادند. عقد مواخات نیز همچون عهدی درونی موجب نزدیکی دیدگاه‌ها و قلوب مسلمانان به یکدیگر شد و فاصله‌های نژادی و طبقاتی را از میان برداشت. همچنین در پیمان‌نامه عمومی اعلامی از طرف پیامبر گرامی اسلام موضوعات اخلاقی مورد توجه قرار گرفته است و موضوعات مذهبی کلی و شامل گزاره‌هایی همچون مشروعیت قوانین به دلیل ضمانت خدا و پیامبر، برتری دادن مؤمن به کافر و به رسمیت شناختن دین هم‌پیمانان است (فروهری، ۱۴۰۴: ۹۲-۹۵). خداوند در قرآن از مؤمنان به امت تعبیر کرده است. امت، به جمعیتی گفته می‌شود که دارای مقصد واحدی است و دارای وجه مشترکی باشند. وجه مشترک می‌تواند دین، در یک زمام یا در یک مکان بودن، باشد. همچنین از مؤمنان به‌عنوان حزب نیز یاد شده است و حزب به جماعتی گفته می‌شود که دارای شدت و استحکام است (مرادی، ۱۳۷۹: ۲۰۱-۲۱۰).

اسلام سیاسی امام خمینی (ره) برگرفته از آموزه‌های مکتب تشیع است. مهمترین اندیشه انقلابی - اسلامی که در دوره معاصر مطرح و عملیاتی شد، تحول ایدئولوژیکی تشیع در قالب نظریه ولایت فقیه و بر پایه دلایل عقلی امام در ضرورت تشکیل حکومت اسلامی است. امام خمینی تفسیری از اسلام ارائه می‌دهد که در آن برخلاف مکاتب غیرتوحیدی، در تمام شئون فردی، اجتماعی، مادی، معنوی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و اقتصادی دخالت دارد (صحیفه نور، ج ۲۱: ۱۶۵). در گفتمان سیاسی امام خمینی وفاق ملی دارای دو بُعد متفاوت ایجابی و سلبی است که مکمل یکدیگرند. بُعد ایجابی وفاق ملی بر پذیرش اصول و مبانی دلالت دارد که در چهارچوب آن می‌توان به عرضه دیدگاه‌های مختلف پرداخت. تعبیر ساده بُعد سلبی وفاق عبارتست از تعیین حوزه‌های «خاص»، «مشخص» و «محدود» که هیچ بازیگری حق تعرض و ایجاد شبهه در آن‌ها را ندارد (افتخاری، ۱۳۸۲: ۹۲-۹۵).

۲-۲- مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی در جمهوری اسلامی ایران

در جامعه ایران اجتماعات مذهبی را می‌توان به‌عنوان منبع کلیدی سرمایه اجتماعی دانست و آشنایی و دلبستگی به یک فرهنگ دینی خاص با جای گرفتن در یک اجتماع مذهبی تقویت و تثبیت می‌شود. سرمایه دینی هم پیش‌نیاز و هم پیامد اکثر فعالیت‌های مذهبی است. سرمایه دینی، آشنایی با آموزه‌ها، مناسک، سنت‌ها و اعضای یک دین، باعث افزایش خشنودی فرد از مشارکت در آن دین می‌شود و به همین سبب، احتمال و سطح محتمل مشارکت مذهبی را افزایش می‌دهد. در حقیقت، مشارکت در مناسک جمعی دینی در توسعه سرمایه اجتماعی موثر است؛ چرا که اندازه و تراکم شبکه‌های اجتماعی را افزایش می‌دهد و فرصتی ساختاری فراهم می‌کند تا یک شبکه حمایتی گسترده بین اعضای جماعت مذهبی ایجاد شود، شبکه حمایتی‌ای که به‌عنوان یک منبع اجتماعی برای افراد عضو عمل می‌کند (طالبان، ۱۴۰۲: ۹۹). اقبال روزافزون قشرهای مختلف به مذهب تشیع و رسمیت یافتن این مذهب در حکومت صفوی باعث شد مذهب شیعه از یک نیروی اجتماعی به یک نهاد رسمی هویت‌بخش در ایران مبدل شد. مهمترین مؤلفه‌های مذهب شیعه در تکوین هویت ملی در آن دوره عبارتند از: ایجاد وحدت مذهبی در سراسر کشور، تشابه‌سازی و تمایزبخشی به‌عنوان یک عنصر هویت‌بخش برای ایرانیان در مقابل همسایگان، ایفای نقش ناسیونالیسم مذهبی برای حفظ کیان کشور و ملت و حفظ استقلال ملی در برابر قدرت‌های سنی مذهب، مشروعیت بخشیدن به حکومت صفوی، ایجاد یک نظام حقوقی و اجتماعی یکپارچه (گودرزی، ۱۳۸۷: ۷۱). در فرآیند شکل‌گیری تا پیروزی انقلاب اسلامی تا استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران نیز مذهب تشیع دارای کارکردهایی مشابه دوران حکومت صفوی بود.

الف- وفاق ملی در اندیشه امام خمینی

برای مطالعه دیدگاه‌های هر تفکر و اندیشه در مورد وفاق، از جمله انقلاب اسلامی، لازم است ابتدا ابعاد تکررگرای از منظر آن مکتب فکری روشن شود. امام خمینی واجد مجموعه‌ای از سرمایه‌های دینی، اجتماعی، فرهنگی و نمادین هستند که در مفهوم ولایت فقیه تبلور یافته و قدرت و جایگاه ممتازی به ایشان بخشید. اندیشه‌ها و گفتارهای سیاسی امام خمینی که متأثر از منطق قرآنی ایشان است، مهمترین منبع تولید سرمایه نمادین برای کارگزاران جمهوری اسلامی است که بدون آن

استمرار نظام اسلامی ممکن نیست (انصاری، ۱۳۸۸: ۲). یکی از نمودهای بارز پذیرش تکثر افکار و نادرست بودن تحمیل یا تحدید اندیشه در قرآن، تشویق و ترغیب مردم به تعقل، تدبیر و تفکر است. در منطق امام خمینی نیز اصل تکثر اندیشه پذیرفته شده است و نباید با تحمیل یک اندیشه خاص به دنبال همانند کردن انتخاب‌ها بود: «آزادی یک مسأله‌ای نیست که تعریف داشته باشد. مردم عقیده‌شان آزاد است. کسی الزامشان نمی‌کند که شما باید حتماً این عقیده را داشته باشید یا باید این راه را بروید» (صحیفه امام، ج ۱۰: ۹۵). «اسلام بیش از هر دینی و بیش از هر مسلکی به اقلیت‌های مذهبی آزادی داده است. آنان نیز باید از حقوق طبیعی خودشان که خداوند برای همه انسان‌ها قرار داده است، بهره‌مند شوند. ما به بهترین وجه از آنان نگهداری می‌کنیم. در جمهوری اسلامی کمونیست‌ها نیز در بیان عقاید خود آزادند ...» (صحیفه امام، ج ۴: ۳۶۳-۳۶۴). امام خمینی قوم‌گرایی و اختلافات طایفه‌ای را ناشی از حکومت‌های ظالمانه می‌داند و در یک حکومت عادلانه اسلامی این مشکلات وجود نخواهد داشت: «کردها می‌گویند که حق کردستان را بدهید. فرض کنید که بلوچ هم می‌گویند حق بلوچ را بدهید و همین‌طور، این برای این است که فرم حکومت‌هایی که در ایران حکومت کردند یک حکومت ظالمانه بوده است. از این جهت این اختلافات در بطن کشور پیدا شد و این تبعیض‌ها هم مع الأسف پیدا شد» (امام‌خمینی، ۱۳۹۲: ۱۰).

وفاق ملی مدنظر امام خمینی دارای وجه سلبی نیز می‌باشد که در چهار گزاره قابل درک است: ۱- اصول لایتغیر مذکور در قانون اساسی، محور اصلی وفاق ملی را تشکیل می‌دهند و کلیه کنش‌گران تنها در صورتی امکان حضور در صحنه رقابت‌های سیاسی را می‌یابند که التزام خود را نسبت به این اصول در نظر و عمل ابراز نموده باشند. ۲- وفاق ملی تجویزگر رفتار یا ایده خاصی نیست و مبتنی بر پذیرش بنیادهای صریحی است که تمامی افراد و گروه‌ها لازم است نسبت به آن وفادار باشند. به عنوان مثال اسلامیت یکی از بنیادهای نظام است و فعالیت انجمن‌ها و تشکلهای قانونی غیراسلامی نباید به ارزش‌های اسلامی خدشه‌ای وارد کند. ۳- بنیادهایی که در بند دوم بیان شد عام و فراگیر است و کلیه بازیگران سیاسی- اجتماعی اعم از افراد، مجامع، احزاب، دولتمردان و... را به‌طور مساوی خطاب قرار می‌دهد. ۴- در اندیشه امام بنیادهای وفاق ملی به گونه‌ای مشخص، اندک و فراگیر هستند که، در عین حفظ امنیت و آرامش جامعه، همزمان قدرت مانور بازیگران سیاسی و نظام اسلامی را افزایش می‌دهد (افتخاری، ۱۳۸۲: ۶۵-۷۴).

ب- وفاق ملی در گفتمان اصلاحات

اصلاح‌طلبی از دل انقلابی‌گری بیرون می‌آید و به عنوان جایگزین امر انقلابی مطرح می‌شود که به دنبال روش مسالمت‌آمیز و تدریجی کنش‌های سیاسی است. طرفداران لیبرالیسم و غرب‌گرایی اصلاحات را به معنای تغییرات اساسی در اعتقادات و ارزش‌های سنتی جامعه و گذار از سنت به مدرنیته می‌دانند. عده‌ای آن را در مقابل انقلاب به معنای رفورم، تغییرات روبنایی، محدود و سطحی دانسته‌اند (انصاری و همتی‌نژاد، ۱۳۹۹: ۱۰۹). نمایندگان گفتمان اصلاحات خود را ادامه دهنده راه امام خمینی و انقلاب اسلامی می‌دانند و آن‌ها را با شعارهایی همچون آزادی بیان، جامعه مدنی، عدالت اجتماعی، مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خود و دموکراسی می‌توان شناخت. بخشی از جریان نوگرایی دینی درون گفتمان اصلاحات بودند که استدلال می‌کردند معنا و بستر و خاستگاه جامعه مدنی زمینی، بشری و غربی است و دین مقوله‌ای آسمانی، مقدس و معنوی است و در نتیجه سازگاری بین آن‌ها ناممکن است (حاضری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲۷-۱۲۹).

موضع گفتمان اصلاح‌طلبی نسبت به وفاق ملی متأثر از دیدگاه مثبت آنان نسبت به ارزش‌های غربی و اعلامیه جهانی حقوق بشر ولی در درون خود رویکردهای متعددی نسبت به این موضوع دارند. اگر بخواهیم وضعیت آرمانی اصلاح‌طلبان در مورد «وفاق» داشته باشیم، باید به شعار «دوران اصلاحات» بازگشت: «آزادی در اندیشه، منطق در گفت‌وگو و قانون در عمل». معنای این شعار این است که وفاق ملی سه رکن اصلی باید داشته باشد: نخست باید تنوع و چندگونگی در دیدگاه‌ها، سبک‌های زندگی و خط‌مشی‌های پیشنهادی برای اداره کشور را به رسمیت شناخت و پذیرفت و به آن‌ها اجازه ترویج داد.

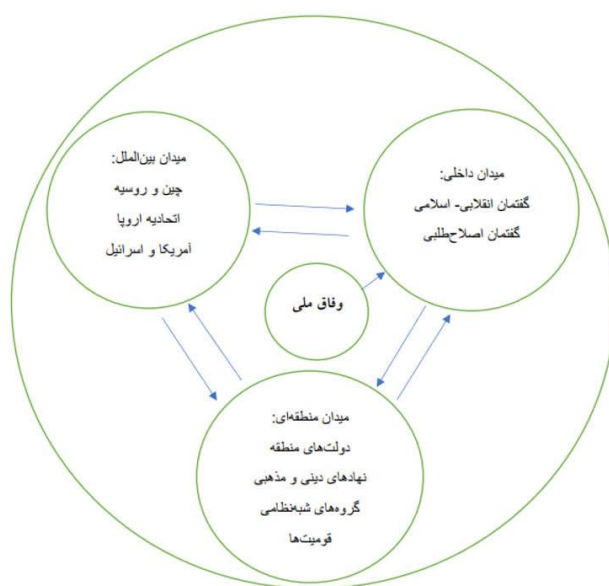
دوم، باید زمینه را برای گفت‌وگوی ملی در زمینه‌های مورد اختلاف از موضع «برابر»، فراهم کرده زیرا هم‌سویی و همبستگی جمعی وقتی معنا می‌دهد که با «شهروندان برابر» مواجه باشیم. سوم، پذیرش این واقعیت که به هر حال کشور باید اداره شود و نمی‌توان منتظر بحث‌ها و جدل‌های بی‌پایان ماند (علوی تبار، ۱۴۰۳).

شماری از اندیشمندان دارای نگرش اصلاح‌طلبانه نگاه درون دینی به حقوق بشر دارند و معتقدند انسان به گونه‌ای تکوینی و فطری، توان اندیشیدن و انتخاب عقیده را دارد و دین این توان را، به‌عنوان یک حق، به رسمیت شناخته است. بنابراین، دیندار در عرصه اعتقادی، حق آزادی دارد، اما در مرحله پیامدهای عقیده، تکلیف عقلی دارد و عقل، هتک حیثیت کسان و دست‌درازی و تعرض به حقوق دیگران و بی‌احترامی به مقدسات را روا نمی‌داند. ادیان و مذاهب، اگر بخواهند انسانی باشند، و واقعاً حرمت انسان‌ها را محترم بشمارند، باید حقوق بشر را بپذیرند و به آن پای‌بند باشند (عیسی‌نژاد، ۱۳۸۴). مهدی بازرگان اعلامیه حقوق بشر را، ثمره پراج مجاهدت‌های چندین هزارساله بشریت می‌داند که ملل شرق و غرب، با شوق و اشتیاق، بی‌حدوحساب به استقبال چنین ارمغانی رفتند و پذیرفتند (قریشی، ۱۳۹۵: ۱۱۶). مجتهد شبستری حقوق بشر را یکی از مصادیق امروزی عدالت می‌داند و بر این باور هستند: در جامعه‌ما گروه‌های مختلف با تفکرات دینی و سیاسی متفاوت و با آرا و عقاید و منافع سیاسی متفاوت وجود یافته‌اند. جامعه‌ما به‌معنای واقعی یک جامعه پلورال است. جایگزین کردن فرهنگ و اخلاق حرمت انسان و حقوق بشر به جای فرهنگ و اخلاق اطاعت گرچه یک تدبیر عصری است و از کتاب و سنت به دست نمی‌آید اما هیچ‌گونه منافات با مسلمان زیستن ما ندارد (مجتهد شبستری، ۱۳۹۵).

۲-۳- مدل مفهومی: مذهب- وفاق ملی- سیاست خارجی

یک راهکار مناسب برای تحلیل رابطه مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی و کنشگری جمهوری اسلامی در غرب آسیا، طراحی یک مدل مفهومی چندوجهی با بهره‌گیری از عناصر کلیدی «نظریه میدان» بوردیو است. کنش‌گران میدان اجتماعی از یک یا چند هویت مشترک برخوردارند و موقعیت و قدرت آنان به میزان سرمایه‌های فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و نمادینی که در اختیار دارند وابسته است. این سرمایه‌ها پشتوانه آن‌ها برای رقابت با یکدیگر و تلاش برای تثبیت یا تغییر مرزهای میدان و قواعد حاکم بر آن هستند تا جایگاه اجتماعی خود را توسعه و تحکیم بخشند (Bourdieu, 1995: 42). در هر دوره تاریخی مجموعه‌ای از نیروهای اجتماعی داخلی اعم از نیروهای اقتصادی، مذهبی، نظامی و روشنفکران در کنار شرایط و ویژگی‌های نیروهای منطقه‌ای و بین‌المللی در شکل‌گیری نظم دولت/جامعه مؤثر نقش داشته است. تحلیل تغییر و تحول سیاست خارجی ایران در دوره‌های مختلف نشان می‌دهد که این تغییر ناشی از تغییر در اولویت‌بندی، نیازها و موقعیت نیروهای سیاسی- اجتماعی داخل و خارج بوده است (حاجی‌یوسفی و محمدیان، ۱۳۹۵: ۹۱). از این‌رو، میدان سیاست خارجی منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران را می‌توان به‌صورت سه میدان مرتبط با یکدیگر در نظر گرفت: میدان داخلی قدرت و مشروعیت که محل رقابت قرائت‌های متفاوت از وفاق ملی است، میدان منطقه‌ای ایدئولوژیک که محل تقابل گفتمان‌های مذهبی: تشیع، سلفی- تکفیری و اخوانی است و میدان بین‌المللی که صحنه مواجهه گفتمان انقلاب اسلامی با نظام سلطه و لیبرالیسم جهانی است. بر اساس این مدل، وفاق ملی متغیری ایستا و مستقل از محیط پیرامونی نیست، بلکه محصول تعامل میان سه میدان داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی است. در میدان داخلی، میزان برخورداری نظام سیاسی از سرمایه اجتماعی و نمادین مذهبی، ظرفیت ایجاد اجماع پیرامون اهداف سیاست خارجی را تعیین می‌کند. در میدان منطقه‌ای، موفقیت یا ناکامی جمهوری اسلامی در تبدیل سرمایه مذهبی به نفوذ سیاسی، بر ادراک جامعه از کارآمدی سیاست خارجی اثر می‌گذارد. در میدان بین‌المللی نیز فشارهای خارجی، تحریم‌ها و رقابت‌های ژئوپلیتیکی می‌توانند با افزایش یا کاهش سرمایه اجتماعی داخلی، سطح وفاق ملی را تحت تأثیر قرار دهند. این میدان دارای چند بازیگر کلیدی است: دولت و نهادهای رسمی جمهوری اسلامی؛ روحانیت شیعه و جریان‌های دینی؛ جریان‌های اصلاح‌طلب و نواندیش دینی؛ گروه‌های مقاومت شیعی (حزب‌الله، حوثی‌ها، حشدالشعبی و...؛ دولت‌ها و نخبگان سنی‌مذهب در عربستان، ترکیه و سایر کشورهای منطقه و اسرائیل که گفتمان غرب را در منطقه نمایندگی می‌کند.

نمودار ۱: میدان سیاست خارجی جمهوری اسلامی در غرب آسیا به‌عنوان تابعی از وفاق ملی
(منبع: نگارنده)

در این میدان، منازعه نه تنها سیاسی بلکه نمادین و معنایی است. هر گفت‌وگو می‌کوشد «اسلام اصیل» و «مشروعیت دینی» را از آن خود سازد. در نتیجه، رقابت برای کسب سرمایه نمادین، موتور اصلی تحولات گفت‌وگانی و سیاسی در منطقه است.

الف- میدان داخلی

در نظریه میدان بوردیو چهار گونه سرمایه اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نمادین وجود دارد که در میدان داخلی جمهوری اسلامی دو سرمایه اجتماعی و نمادین نقش محوری دارند. سرمایه اجتماعی عبارت است از: مجموعه‌ای از روابط مبتنی بر اعتماد، پیوندهای مذهبی، مشارکت جمعی و شبکه‌های اجتماعی که همبستگی داخلی و قدرت منطقه‌ای ایران را تغذیه می‌کند. مشارکت در مناسک جمعی، نهادهای مذهبی و پیوند با گروه‌های مقاومت از مظاهر این سرمایه‌اند. سرمایه نمادین در جمهوری اسلامی ارتباط تنگاتنگ با مفهوم مشروعیت دینی و اسطوره‌های دینی مانند کربلای امام حسین (ع)، عدالت امام علی (ع) و حکومت جهانی امام زمان (عج) دارد. از جمله مظاهر این سرمایه در جمهوری اسلامی مفهوم «ولایت فقیه» است که به رهبر انقلاب اسلامی کاریزما و مشروعیت دینی می‌دهد. این سرمایه پایه قدرت نمادین جمهوری اسلامی در عرصه داخلی و منطقه‌ای است. تجربه دفاع مقدس یکی از نمونه‌های تاریخی تبدیل سرمایه نمادین مذهبی به وفاق ملی است. در این دوره، مفاهیمی مانند شهادت، ایثار و دفاع از سرزمین اسلامی توانست گروه‌های مختلف اجتماعی را حول یک هدف مشترک بسیج کند. به تعبیر بوردیو، سرمایه نمادین ناشی از گفت‌وگو مذهبی، از طریق شبکه‌های اجتماعی مانند مساجد، هیئت‌ها و نهادهای مردمی به سرمایه اجتماعی تبدیل شد و ظرفیت کنش جمعی نظام سیاسی را افزایش داد. در مقابل، در دوره‌هایی که شکاف‌های سیاسی و اجتماعی افزایش یافته است، کاهش اعتماد عمومی و تضعیف سرمایه اجتماعی، زمینه اختلاف‌نظر درباره اهداف و اولویت‌های سیاست خارجی را فراهم کرده است.

در این میدان در سطح ذهنی و فرهنگی دو عادت‌واره انقلابی و اصلاح‌طلبی از عادت‌واره‌های اصلی و کلان هستند که با یکدیگر در تقابل و تعامل مستمر هستند و نقش مهمی در شکل‌دهی به فضای سیاسی حاکم بر میدان داخلی دارند.

عادت‌واره انقلابی - اسلامی ریشه در گفتمان امام خمینی دارد و بر وحدت امت اسلامی، نفی سلطه و مقاومت در برابر استکبار جهانی تأکید می‌کند. این نگرش، وفاق ملی را در پیوند با ایمان دینی و دشمن‌ستیزی تعریف می‌کند و روابط سیاسی بر اساس آرمان‌های انقلاب تنظیم می‌کند. سیاست‌های کلی و رسمی جمهوری اسلامی ایران در روابط بین‌الملل توسط رهبری، ترسیم و ابلاغ و پیگیری می‌شوند. ایشان سیاست خارجی کشور را همان سیاست خارجی نظام در قانون اساسی می‌دانند و تأکید دارند که این سیاست خارجی متخذ از اسلام و منبعث از اهداف و آرمان‌های انقلاب است و مسئولان وزارت امور خارجه و سفرا و کارداران در حقیقت «نمایندگان، سربازان و خدمتگزاران این اصول و آرمان‌ها» هستند. در قانون اساسی، اسلام معیار سیاست خارجی است؛ بنابراین موضع‌گیری در مقابل کشورها و مسائل مختلف، باید مختصات دینی داشته باشد. دیگر اصول سیاست خارجی در قانون اساسی عبارتند از: تعهدات برادرانه به همه مسلمانان جهان، حمایت بی‌دریغ از مستضعفان جهان، طرد کامل استعمار و جلوگیری از نفوذ اجانب در همه زمینه‌ها، حفظ استقلال همه‌جانبه، عدم تعهد به قدرت‌های سلطه‌گر، روابط صلح‌آمیز متقابل با دولت‌های غیرمحابر، خودداری از هرگونه دخالت در امور داخلی ملت‌ها و حمایت از مبارزات حق‌طلبانه مستضعفان در مقابل مستکبران در هر نقطه از جهان است (دیدار با مدیران وزارت امور خارجه، ۱۰ آبان ۱۳۹۴). از این دیدگاه، ذات نظام سلطه اقتضا می‌کند که با نظامی مثل جمهوری اسلامی ایران دشمن باشد؛ زیرا منافع و رویکرد آنان کاملاً با یکدیگر اختلاف دارد. نظام سلطه اهل خیانت، جنگ‌افروزی، ایجاد و سازماندهی گروه‌های تروریستی، فشار بر ملت‌های مستضعف است و یک نظام اسلامی نمی‌تواند در مقابل این خصصت‌ها ساکت و بی‌تفاوت باشد. ایستادگی بر مواضع بر حق اسلامی در مخالفت با نظام سلطه و استکبار، ایستادگی در برابر زیاده‌طلبی و دست‌اندازی به ملت‌های ضعیف، افشای حمایت آمریکا از دیکتاتورهای قرون وسطائی و سرکوب ملت‌های مستقل، دفاع بی‌وقفه از ملت فلسطین و گروه‌های مقاومت میهنی، فریاد منطقی و دنیاپسند بر سر رژیم غاصب صهیونیست، از ویژگی‌های برجسته انقلاب اسلامی هستند که دشمنی رژیم ایالات متحده آمریکا را بر ضد جمهوری اسلامی، برای آنان اجتناب‌ناپذیر کرده است (گزیده‌ای از بیانات رهبر انقلاب اسلامی با موضوع منطق مواجهه جمهوری اسلامی با آمریکا، ۱۴/۰۳/۱۳۹۵).

عادت‌واره اصلاح‌طلبانه بر پایه قرائت دینی از حقوق بشر، قرائت حقوق بشری از دین، تکثرگرایی و گفت‌وگوی برابر میان شهروندان استوار است. وفاق در این چارچوب بر تساهل، برابری و حاکمیت قانون متکی است و از ایدئولوژی دینی و رویکرد آرمان‌گرایانه انقلابی فاصله می‌گیرد. اصلاح‌طلبان در مواجهه با تنهایی راهبردی ایران در منطقه و ائتلاف‌های ضدایرانی از آرمان‌گرایی امت‌محور عدول و به آرمان‌گرایی مرکز‌محور روی آوردند. در این گفتمان موفقیت سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در تعامل با غرب منوط به تحقق معیارها موردنظر آن‌ها در حوزه داخل، از قبیل رعایت حقوق بشر غربی و آزادی‌ها سیاسی - مذهبی موردنظر آن‌هاست؛ از این‌رو، ضرورت دارد اصلاحات سیاسی داخلی به‌منظور تعامل بیشتر با سایر کشورها در اولویت دستورکار قرار گیرد (باقری و سپاوشی، ۱۳۹۹: ۷۵-۷۶).

رقابت این دو عادت‌واره را می‌توان در دوره‌های مختلف سیاست خارجی جمهوری اسلامی مشاهده کرد. برای مثال، مذاکرات هسته‌ای و توافق برجام در دولت یازدهم بازتابی از اولویت دادن به تعامل خارجی، کاهش تنش و پیوند میان توسعه داخلی و ارتباط بین‌المللی بود. در مقابل، سیاست مقاومت منطقه‌ای و تأکید بر استقلال راهبردی، برآمده از عادت‌واره انقلابی و تأکید بر حفظ هویت ایدئولوژیک نظام است. بنابراین، اختلاف میان این دو رویکرد صرفاً اختلاف در ابزار سیاست خارجی نیست، بلکه رقابت میان دو برداشت از مفهوم وفاق ملی، امنیت و جایگاه ایران در نظم جهانی است.

ب- میدان منطقه‌ای

کلیدی‌ترین شاخص تعیین‌کننده موقعیت کشورها در عرصه بین‌الملل، از جمله غرب آسیا، قدرت است و قدرت نرم نیز یکی از اشکال کم‌هزینه و کارآمد قدرت محسوب می‌شود. سرمایه اجتماعی به‌عنوان عامل اساسی ایجاد وفاق، همبستگی و

مشروعیت سیاسی نقشی بسیار مهم‌تر از سرمایه فیزیکی و انسانی در افزایش قدرت نرم در بُعد داخلی و خارجی ایفا می‌کند (قربانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۵).

در میدان منطقه‌ای غرب آسیا، چهار دسته کنش‌گر فعال‌اند؛ دسته اول، دولت‌ها: ایران، عربستان، ترکیه و سایر دولت‌های با وزن ژئوپلیتیک. دسته دوم، نهادهای مذهبی و فراملی: مانند الازهر، حوزه علمیه قم، مرجعیت نجف، نهادهای سلفی و اخوانی. دسته سوم، کنش‌گران میدانی و نیابتی: جنبش‌های اجتماعی، گروه‌های مقاومت و شبه‌نظامیان. و در نهایت، قدرت‌های فرامیدانی: ایالات متحده، اسرائیل و قدرت‌های جهانی که قواعد میدان را از بیرون متأثر می‌کنند.

وجه برجسته جغرافیای سیاسی غرب آسیا برای جمهوری اسلامی، ضعف سرمایه اجتماعی است که از آن به‌عنوان تنهایی راهبردی نیز یاد می‌کنند. با پیروزی انقلاب اسلامی، ایران به‌جز سوریه متحد دولتی قدرتمند و پایداری در منطقه نداشت و در مقابل جبهه‌ای از متحدان منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در برابر ایران شکل گرفت. این تنهایی راهبردی ایران دارای عوامل بنیادین متعددی است. ایران یگانه کشور پارسی‌زبان و تنها کشور شیعه مذهبی است که در خاورمیانه بزرگ عربی، ترکی، سنی محصور شده است. افزون بر این، سرزمین پهناور و همسایگی با طیف وسیعی از کشورها، تصور آسیب‌پذیری و در معرض خطر بودن را تشدید می‌کند. این ویژگی مختص دوران جمهوری اسلامی نیست و قبل از انقلاب نیز نظام‌های حاکم برای مقابله با این تنهایی راهبردی الگوی روابط ویژه با قدرت‌های فرامنطقه‌ای را در پیش گرفتند. پس از انقلاب اسلامی محور غربی و عبری نیز به این منابع تهدید ایران افزوده شد (فتحی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۸-۱۶۹). ویژگی‌های طبیعی مرزهای جغرافیایی و سکونت گروه‌های ژئوکالچری ایرانی در مناطق مرزی و هم‌جواری با جوامع هم‌زبان و بعضاً هم‌مذهب خود، که زمینه مناسب برای تقویت تمایلات گریز از مرکز را فراهم نموده است، از جمله عناصر واسط میدان داخلی و میدان منطقه‌ای قدرت جمهوری اسلامی ایران است. این تنهایی راهبردی در کنار گفتمان برآمده از ایدئولوژی تشیع انقلاب اسلامی کنش‌گری جمهوری اسلامی در غرب آسیا را با پیچیدگی‌هایی زیادی همراه کرده است. واضح است که جمهوری اسلامی ایران منطقه غرب آسیا را منطقه امنیتی خود می‌داند و نمی‌تواند نسبت به تحولات و تنش‌های سیاسی، قومی، نژادی، مذهبی آن بی‌تفاوت باشد. در شرایط فعلی تهدیدات رژیم صهیونیستی، گروه‌های تکفیری و تروریستی و اسلام‌هراسی برخی حاکمان در کنار ماجراجویی‌های ایالات متحده آمریکا در منطقه غرب آسیا از مهم‌ترین چالش‌های امنیتی پیش‌روی ایران هستند. روحانیت شیعه با تبلیغ ارزش‌های جهان‌شمول خود مانند عدل و امامت تلاش دارد گفتمان مقاومت و استکبارستیزی را میان شهروندان کشورهای مختلف تقویت کند که این کنش‌ها موجب تعمیق روابط شیعیان و مخالفان نظم موجود در منطقه و جهان در قالب «محور مقاومت» شده است (شریعتی و نعمت‌پور، ۱۴۰۲: ۷۹).

چالش‌های پیش‌روی این راهبرد در سطح منطقه‌ای نیز قابل مشاهده است. انتقاد شیخ الازهر و اعلام براث سخنگوی شیعیان مصر از سیاست‌های منطقه‌ای ایران (نیاکویی و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۲)، هراس شیعیان امارات از ارتباط و نزدیکی با مراکز و سازمان‌های جمهوری اسلامی و بی‌اعتنایی به انقلاب اسلامی (ارزانی و کشاورز، ۱۳۹۵: ۶۹) و اعتقاد جریان صدر عراق به عدم حضور، مشاوره و مداخله جمهوری اسلامی ایران در مسائل عراق، به‌ویژه مسأله شیعیان (فروزان و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۶-۴۹) از جمله مصادیق چالش‌های راهبرد «محور مقاومت» ایران است.

بنابراین، سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی دارای مفهوم و وفاق ملی در سازوکار میدان تعریف شده از هم تأثیر می‌پذیرند. از یک سو، موفقیت‌هایی مانند مقابله با داعش و حمایت از گروه‌های هم‌سو، در میان بخشی از جامعه به‌عنوان نشانه افزایش قدرت منطقه‌ای و حفظ امنیت ملی تفسیر شده و موجب تقویت سرمایه نمادین نظام شده است. از سوی دیگر، هزینه‌های اقتصادی و سیاسی ناشی از رقابت‌های منطقه‌ای و تحریم‌های ناشی از آن، در میان بخش دیگری از جامعه می‌تواند

موجب پرسش درباره اولویت‌های سیاست خارجی و کاهش اجماع داخلی شود. از منظر بوردیو، این وضعیت نشان‌دهنده رقابت بر سر تعریف مشروعیت و معنای «منافع ملی» در میدان داخلی است.

ج- میدان بین‌الملل

نقش‌آفرینی قدرت‌های فرامنطقه‌ای، چین، روسیه، آمریکا و اتحادیه اروپا، در منطقه غرب آسیا از جمله عوامل مهم شکل‌دهنده سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران است. سیاست چین، روسیه و تا حدودی اتحادیه اروپا در این منطقه حفظ توازن در برقراری ارتباط با همه قدرت‌های منطقه‌ای جهت تأمین منافع اقتصادی و تضمین امنیت انتقال کالا و منابع انرژی است.

بعد از جنگ سرد چارچوب کلان آمریکا در رابطه با خاورمیانه و به‌ویژه جمهوری اسلامی ایران در جهت بی‌ثباتی ساختاری و ناامنی گسترده در حوزه داخلی کشورها بازبینی شده است. در سال‌های اخیر طیفی از مخاصمات سیاسی، اقتصادی، امنیتی، اجتماعی و روانی با هدف جلوگیری از گسترش حوزه‌های نفوذ و مهار ایران و تغییر رفتار و ساختار نظام علیه جمهوری اسلامی ایران اجرا شده است. استفاده از تنوع کثرت قومی ایران، ایجاد و دامن زدن به نافرمانی مدنی، حمایت از اپوزیسیون و تضعیف ستون‌های حمایتی حکومت ایران، از جمله این اقدامات است که ارتباط مستقیم با وفاق ملی و سرمایه اجتماعی جمهوری اسلامی دارد (ابوالفتحی و نوری، ۱۳۹۲: ۸۲).

یکی از راهبردهای ایران برای گسترش حوزه نفوذ خود و مقابله با نفوذ آمریکا در منطقه بهره بردن از ظرفیت‌های مذهب تشیع یک زنجیره ارتباطی و هویت مشترک بین گروه‌های شیعه در کنار حمایت از گروه‌های مقاومت فلسطین است. گروه‌های نیابتی به ایران کمک می‌کند از نفوذ فزاینده و تهدیدات آمریکا در مناطق پیرامونی خود جلوگیری کند. آمریکا و متحدان منطقه‌ای آن از نظر نیروی نظامی متعارف در موقعیت برتر نسبت به ایران قرار دارند. اما شبکه نفوذ ایران که از طریق محور مقاومت شکل گرفته است موجب شد که بیش از یک دهه توازن «نیروی موثر» در تنش‌های خاورمیانه به نفع ایران رقم بخورد. ائتلافی که ایران شکل داده است به‌صورت ترکیبی از بازیگران دولتی و غیردولتی و بر پایه عوامل، ایدئولوژی مشترک، موازنه تهدید و دشمن مشترک است. در چارچوب مدل مفهومی پژوهش، ایدئولوژی شیعی در مفهوم «محور مقاومت» غالب است و در عین حال دارای مجموعه‌ای از بازیگران با هویت‌های مذهبی متفاوت است که بر اساس اشتراکات سیاسی، امنیتی و ضدیت با اسرائیل با یکدیگر همکاری می‌کنند. به‌عنوان نمونه گروه‌هایی مانند حزب‌الله، سازمان بدر و عصاب اهل‌الحق از نظریه ولایت فقیه پیروی می‌کنند؛ ولی گروه‌های سنی مانند حماس به ولایت فقیه اعتقاد ندارند و عامل تهدید مشترک (اسرائیل) آن‌ها را به ایران نزدیک می‌کند (رومی و کاظمی، ۱۴۰۰: ۱۵۰-۱۵۵). تجربه مذاکرات هسته‌ای و توافق برجام نمونه‌ای روشن از اثرگذاری میدان بین‌المللی بر وفاق ملی است. در این دوره، بخشی از جامعه توافقی هسته‌ای را نماد تعامل سازنده با جهان و رفع محدودیت‌های اقتصادی تلقی کرد، در حالی که بخش دیگری آن را از منظر حفظ استقلال و جلوگیری از نفوذ قدرت‌های بزرگ ارزیابی نمود. خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌ها نیز نشان داد که تحولات میدان بین‌المللی می‌تواند مستقیماً بر سرمایه اجتماعی داخلی، اعتماد عمومی و میزان اجماع پیرامون سیاست خارجی اثرگذار باشد.

راهبرد دیگر ایران در میدان سیاست خارجی منطقه‌ای ایران، همگرایی منطقه‌ای است. تحلیل محتوای مواضع رهبران انقلاب اسلامی، قانون اساسی جمهوری اسلامی و اسناد بالادستی نشان می‌دهد سه مفهوم همسایگی، برادری و امت اجزای مختلف سطوح روابط منطقه‌ای را نشان می‌دهند. با توجه به سیاست «نه شرقی نه غربی» جمهوری اسلامی و روح ضداستکباری انقلاب اسلامی، منطقه‌گرایی بستری مناسب برای مقابله با نفوذ و مداخله قدرت‌های بزرگ می‌باشد (سلیمانی، ۱۴۰۰: ۱۸-۱۹). وزیر امور خارجه ایران در دولت چهاردهم نیز، با بیانی عاری از ایدئولوژی انقلاب، بر این باور هستند که پشت چالش‌های آشکار منطقه، لایه‌ای عمیق‌تر از رنج‌های تاریخی و گسست‌های سیاسی نهفته است. روابط میان دولت‌ها که سال‌ها زیر سایه روایت‌های تحمیلی بیگانگان شکل گرفته‌اند، مسیر دستیابی به راه‌حل‌های پایدار و جمعی را سد کرده‌اند. در

بسیاری از موارد، بازیگران منطقه‌ای به جای تأثیرگذاری بر روند تحولات، صرفاً به بحران‌ها واکنش نشان داده‌اند. در نتیجه، واقعیتی شکل گرفته، برخاسته از اراده جمعی نیست و محصول دیکته‌های بیرونی است. از این‌رو، باید از ایستارهای فرسوده عبور کرد و نظم پایدار منطقه‌ای باید از درون بجوشد و مبتنی بر شناسایی متقابل، گفت‌وگوی فراگیر و مسئولیت‌پذیری مشترک شکل بگیرد. این دگرگونی نه صرفاً آرمان‌گرایانه، بلکه ضرورتی سیاسی و اجتماعی است (عراقچی، ۱۴۰۴). بر اساس شواهد تجربی فوق، رابطه میان مذهب، وفاق ملی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی رابطه‌ای خطی نیست، بلکه چرخه‌ای متقابل است. سرمایه مذهبی و نمادین می‌تواند به تولید سرمایه اجتماعی و افزایش ظرفیت کنشگری خارجی منجر شود؛ در مقابل، نتایج سیاست خارجی نیز بر میزان اعتماد عمومی و وفاق داخلی اثر می‌گذارد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین رابطه میان مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی و سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران، با اتکا به نظریه میدان پیر بورديو، نشان داد که این رابطه را نمی‌توان به‌صورت خطی، تک‌عاملی یا صرفاً ایدئولوژیک تحلیل کرد. یافته‌های پژوهش فرضیه اصلی را تأیید می‌کند که هرگونه تفسیر از مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی، از طریق تغییر در ترکیب سرمایه‌های اجتماعی، دینی و نمادین، بر جهت‌گیری و ظرفیت کنشگری جمهوری اسلامی ایران در میدان منطقه‌ای و بین‌المللی اثرگذار است. به همین ترتیب، پیامدهای سیاست خارجی نیز با تأثیرگذاری بر مشروعیت سیاسی، اعتماد عمومی و سرمایه نمادین، در بازتولید یا تضعیف وفاق ملی نقش ایفا می‌کنند. بنابراین، رابطه میان وفاق ملی و سیاست خارجی، رابطه‌ای متقابل و بازخوردی است که در آن هر یک از این دو متغیر به‌طور مستمر دیگری را بازتعریف می‌کند.

مهم‌ترین دستاورد نظری پژوهش، تأیید قابلیت تبیینی نظریه میدان بورديو در تحلیل هم‌زمان سیاست داخلی، سیاست منطقه‌ای و سیاست بین‌الملل جمهوری اسلامی ایران است. بر اساس این چارچوب، سه میدان داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی اگرچه از منطق و قواعد خاص خود پیروی می‌کنند، اما به واسطه گردش و تبدیل سرمایه‌های اجتماعی، دینی و نمادین به یکدیگر وابسته‌اند. در میدان داخلی، سرمایه دینی از طریق نهادهای مذهبی، هویت شیعی، اعتماد اجتماعی و مشروعیت سیاسی به سرمایه اجتماعی و سرمایه نمادین تبدیل می‌شود و امکان شکل‌گیری وفاق ملی را فراهم می‌آورد. این سرمایه در میدان منطقه‌ای به‌صورت قدرت نرم، نفوذ گفتمانی و شبکه‌های فراملی مقاومت بازتولید می‌شود و در میدان بین‌المللی نیز در قالب مشروعیت، قدرت چانه‌زنی و ظرفیت مقاومت در برابر فشارهای خارجی ظهور پیدا می‌کند. در مقابل، تحریم‌ها، فشارهای بین‌المللی، ناکامی‌های سیاست خارجی یا افزایش شکاف‌های اجتماعی، از طریق کاهش سرمایه نمادین و سرمایه اجتماعی، ظرفیت وفاق ملی را کاهش می‌دهند. این یافته‌ها با منطق نظری بورديو مبنی بر تعامل مستمر میدان‌ها، تبدیل اشکال مختلف سرمایه و نقش عادت‌واره‌ها در جهت‌دهی به کنش اجتماعی کاملاً سازگار است.

تحلیل عادت‌واره‌های رقیب در میدان داخلی نیز نشان داد که اختلاف میان گفتمان انقلابی و گفتمان اصلاح‌طلبی، صرفاً اختلاف بر سر ابزارهای سیاست خارجی نیست، بلکه رقابت میان دو برداشت متفاوت از مفهوم وفاق ملی، مشروعیت، هویت دینی و منافع ملی است. عادت‌واره انقلابی با تأکید بر امت اسلامی، استقلال، مقاومت و استکبارستیزی، وفاق ملی را در چارچوب هویت دینی و انسجام ایدئولوژیک تعریف می‌کند و سیاست خارجی را امتداد مأموریت‌های انقلاب اسلامی می‌داند. در مقابل، عادت‌واره اصلاح‌طلبانه، وفاق ملی را بر پایه پذیرش تکرر، حقوق شهروندی، گفت‌وگوی ملی، حاکمیت قانون و تعامل سازنده با نظام بین‌الملل تفسیر می‌کند. از منظر بورديو، این دو عادت‌واره برای کسب سرمایه نمادین و تثبیت موقعیت خود در میدان داخلی رقابت می‌کنند و نتیجه این رقابت، جهت‌گیری سیاست خارجی و نحوه توزیع سرمایه اجتماعی در جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

بررسی شش تعبیر وفاق ملی نیز بیانگر آن است که هر یک از این برداشت‌ها نسبت متفاوتی با مذهب و سیاست خارجی برقرار می‌کنند. وفاق به‌مثابه «اجماع ملی» بر نقش مذهب در ایجاد ارزش‌های مشترک و بسیج اجتماعی برای حمایت

از اهداف سیاست خارجی تأکید دارد. وفاق به عنوان «رفع هویت‌های متعارض» بیشترین انطباق را با اندیشه امام خمینی و گفتمان انقلاب اسلامی دارد؛ زیرا هویت دینی مشترک را مبنای وحدت داخلی و پشتیبان سیاست خارجی مبتنی بر مقاومت و استقلال می‌داند. وفاق به عنوان «همزیستی مسالمت‌آمیز» با پذیرش تکثر مذهبی و سیاسی، زمینه تعامل بیشتر با محیط منطقه‌ای و بین‌المللی و کاهش تنش را فراهم می‌کند. برداشت «تکامل اخلاقی» نشان می‌دهد که مذهب از طریق نهادینه کردن ارزش‌هایی همچون ایثار، مسئولیت‌پذیری، عدالت و گذشت، سرمایه اجتماعی لازم برای تقویت وفاق ملی و افزایش تاب‌آوری جامعه در برابر تهدیدهای خارجی را تولید می‌کند. تعبیر «حاکمیت قانون و حقوق بشر» مشروعیت داخلی را با اعتبار بین‌المللی پیوند می‌زند و نشان می‌دهد که کیفیت حکمرانی و رعایت حقوق شهروندی بر ظرفیت دیپلماسی و تعامل خارجی اثرگذار است. سرانجام، تعبیر «جامعه‌سازی» بیشترین انطباق را با نظریه میدان بوردیو دارد؛ زیرا وفاق را محصول شکل‌گیری شبکه‌های اعتماد، مشارکت اجتماعی و سرمایه نمادین می‌داند و نشان می‌دهد که بدون بازتولید مستمر این سرمایه‌ها، نه انسجام داخلی پایدار خواهد بود و نه سیاست خارجی از پشتوانه اجتماعی کافی برخوردار می‌شود.

یافته‌های پژوهش همچنین نشان می‌دهد که مذهب در جمهوری اسلامی ایران صرفاً یک متغیر فرهنگی یا اعتقادی نیست، بلکه منبعی برای تولید و تبدیل سرمایه است. هرگاه سرمایه دینی بتواند به سرمایه اجتماعی و سرمایه نمادین تبدیل شود، وفاق ملی افزایش یافته و قدرت نرم جمهوری اسلامی در میدان منطقه‌ای نیز تقویت خواهد شد. اما هرگاه این چرخه تبدیل سرمایه با کاهش اعتماد عمومی، تعمیق شکاف‌های اجتماعی یا افزایش هزینه‌های سیاست خارجی مواجه شود، سرمایه نمادین نظام نیز با فرسایش روبه‌رو شده و توان کنشگری منطقه‌ای کاهش خواهد یافت. از این‌رو، استمرار سیاست خارجی مؤثر مستلزم بازتولید مستمر سرمایه اجتماعی در داخل کشور است و هیچ یک از این دو عرصه را نمی‌توان مستقل از دیگری تحلیل کرد. بدین ترتیب، نظریه میدان بوردیو چارچوبی کارآمد برای فهم این تعامل پیچیده فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که پایداری قدرت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران، بیش از هر چیز، در گرو حفظ تعادل میان مشروعیت دینی، انسجام اجتماعی، کارآمدی حکمرانی و بازتولید مستمر سرمایه‌های اجتماعی و نمادین است.

نوآوری اصلی این پژوهش در ارائه چارچوبی تحلیلی برای تبیین هم‌زمان رابطه میان مذهب، وفاق ملی و سیاست خارجی بر پایه نظریه میدان بوردیو است. برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً نقش مذهب در سیاست خارجی یا کارکرد آن در انسجام اجتماعی را به صورت مستقل بررسی کرده‌اند، این پژوهش نشان داد که این سه متغیر در قالب سه میدان درهم‌تنیده داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی، از طریق تبدیل و بازتولید سرمایه‌های اجتماعی، دینی و نمادین، بر یکدیگر اثر متقابل می‌گذارند. همچنین، تلفیق تعبیر مختلف نظری از وفاق ملی با دو قرائت اصلی انقلابی و اصلاح‌طلبانه و تحلیل پیامدهای هر یک برای سیاست منطقه‌ای جمهوری اسلامی، از دیگر نوآوری‌های مفهومی این تحقیق به شمار می‌رود. با این وجود، ماهیت کیفی پژوهش و اتکای آن به تحلیل اسناد، امکان سنجش تجربی میزان تأثیر مؤلفه‌های مذهبی وفاق ملی بر سیاست خارجی را محدود ساخته است و تمرکز بر منطقه غرب آسیا نیز تعمیم نتایج به سایر مناطق را با احتیاط همراه می‌کند. از این‌رو، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده با بهره‌گیری از روش‌های ترکیبی و مطالعات تطبیقی، رابطه میان سرمایه اجتماعی، هویت مذهبی و حمایت از سیاست خارجی را به صورت تجربی بررسی کرده و تأثیر تحولات جدید منطقه‌ای، رسانه‌های نوین و نسل‌های جدید را بر بازتولید سرمایه نمادین و وفاق ملی تحلیل کنند.

- ابوالفتحی، محمد و نوری، مختار. (۱۳۹۲). تأثیر سرمایه اجتماعی بر افزایش قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۳(۶)، ۷۳-۹۰.
- احمدی، سیروس؛ میرفردی، اصغر و ابتکاری، محمدحسین. (۱۳۹۳). بررسی رابطه هویت دینی و سرمایه اجتماعی (مورد مطالعه: شهر یاسوج). جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۵(۵۶)، ۱-۱۶.
- ارزانی، حبیب‌رضا و کشاورز، زهراسادات. (۱۳۹۵). شیعیان امارات متحده عربی. شیعه‌شناسی، ۱۴(۵۴)، ۶۳-۹۴.
- افتخاری، اصغر. (۱۳۸۲). وفاق ملی، جامعه‌شناسی سیاسی وحدت از دیدگاه امام‌خمينی (ره). سازمان عقیدتی سیاسی نیروی انتظامی، تهران.
- انصاری، منصور و همتی‌نژاد، ناهید. (۱۳۹۹). تحولات مفهومی امر انقلابی در گفتمان اصلاح‌طلبی. اندیشه سیاسی در اسلام، شماره ۲۳، ۱۰۵-۱۳۹.
- باقری دولت‌آبادی، علی و سیاپوشی، حسین. (۱۳۹۹). تعامل و تقابل «گفتمان‌های سیاسی» و «راهبردهای ملی» در سیاست خارجی ایران. فصلنامه علمی راهبرد سیاسی، ۴(۱۲)، ۶۷-۹۴.
- بوردیو، پیر. (۱۳۸۱). نظریه کنش، دلایل عملی و انتخاب عقلانی (ترجمه: مردیها، مرتضی). تهران: انتشارات نقش و نگار (تاریخ انتشار به زبان اصلی ۱۹۹۸).
- بون‌ویتز، پاتریس. (۱۳۹۰). درس‌هایی از جامعه‌شناسی پیر بوردیو (ترجمه: جهانگیری، جهانگیر و پورسفر، حسن). تهران: انتشارات آگه (انتشار به زبان اصلی ۲۰۰۵).
- سلیمانی، غلامعلی. (۱۴۰۱). همگرایی منطقه‌ای از چشم‌انداز رهبران انقلاب اسلامی و ارائه مدلی برای منطقه شدن. فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۱۱(۱)، ۷-۳۴.
- شریعتی، شهروز و نعمت‌پور، علی. (۱۴۰۲). دیپلماسی مبتنی بر ایمان و کنشگری تشیع در نظام بین‌المللی. فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۳(۳)، ۸۲-۶۵.
- رومی، فرشاد و کاظمی، احسان. (۱۴۰۰). جایگاه گروه‌های نیابتی در راهبرد سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. سیاست جهانی، ۱۰(۱)، ۱۳۱-۱۶۲.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد و محمدیان، محمد. (۱۳۹۵). جامعه‌شناسی تاریخی و سیاست خارجی ایران: یک چارچوب نظری. سیاست جهانی، ۵(۴)، ۶۵-۹۸.
- حاضری، علی‌محمد؛ ایران‌نژاد، ابراهیم و مهرآیین، مصطفی. (۱۳۹۰). گفتمان اصلاح‌طلبی اسلامی در ایران پس از انقلاب. دانشنامه علوم اجتماعی، ۳(۱)، ۱۰۹-۱۵۱.
- خمينی، روح‌الله. (۱۳۹۲). قومیت، ملیت و اندیشه فراملی از دیدگاه امام‌خمينی (ره). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمينی (ره)، تهران.
- طالبان، محمدرضا. (۱۴۰۲). سرمایه دینی و سرمایه اجتماعی در ایران: تحلیل تطبیقی درون کشور. راهبرد فرهنگ، شماره ۶۳، ۹۳-۱۱۹.
- عراقچی، عباس. (۱۴۰۴). ساختن واقعیتی نوین برای منطقه: به سوی ثبات حاکمیت و همبستگی در غرب آسیا. مجمع گفتگوی تهران.
- علوی‌تبار، علیرضا. (۱۴۰۳). رفع تبعیض پیش‌شرط گفتمان وفاق ملی. روزنامه هم‌میهن، ۱۴۰۳/۹/۷، شناسه خبر ۶۹۵۳۶.
- عیسی‌نژاد، سیدمحمد. (۱۳۸۴). اندیشمندان اسلامی و اعلامیه حقوق‌بشر حوزه، شماره ۱۲۸ و ۱۲۹.

- فتحی، محمدجواد؛ پیرانی، شهره و غفوری، اکبر. (۱۴۰۰). تنهایی استراتژیک و سیاست‌های راهبردی ایران در غرب آسیا. پژوهشنامه ایرانی سیاست بین‌الملل، ۹(۲)، ۱۵۹-۲۰۹.
- فروزان، یونس؛ عالیشاهی، عبدالرضا و مسعودنیا، حسین. (۱۳۹۸). جریان صدر و ظهور واپسگرایی هویتی در جبهه مقاومت در دو بعد کلان سخت و نرم. فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی، شماره ۳۸، ۳۱-۵۲.
- فروهری، آرمان. (۱۴۰۴). وفاق در سیره و مدیریت حضرت محمد (ص)؛ الگویی تمدنی برای جامعه معاصر. اندیشه سیاسی در اسلام، ۱۲(۴۳)، ۷۹-۹۸.
- قربانی شیخ‌نشین، ارسلان؛ کرمی، کامران و عباس‌زاده، هادی. (۱۳۹۰). قابلیت‌های سرمایه اجتماعی در شکل‌دهی به قدرت نرم. رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره ۲۷، ۹-۲۷.
- قریشی، فردین. (۱۳۹۵). نگرش اصلاح‌طلبان مذهبی به حق بشر بر حاکمیت: چالش‌ها و واکنش‌های نظری، حقوق بشر، ۱۱(۱)، ۱۰۹-۱۳۱.
- گودرزی، حسین. (۱۳۸۷). کارکرد هویت‌بخش مذهب شیعه در دوره صفویه. مطالعات ملی، ۹(۴)، ۷۲-۴۵.
- مرادی، محمد. (۱۳۷۹). قرآن، انسان، وفاق. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- محمودی‌کیا، محمد. (۱۴۰۴). وفاق در مفاهیم و اجماع در راهبرد؛ پیشران کنش سیاست خارجی موفق (مورد مطالعه: مفهوم استکبارستیزی). اندیشه سیاسی در اسلام، ۱۲(۴۳)، ۱۴۶-۱۲۱.
- ناصری‌شکیب، سیدحسین؛ سلیمان‌پور، علی و داوودی، علی‌اصغر. (۱۴۰۴). نقش سرمایه فرهنگی و نمادین روحانیون در بسیج سیاسی انقلاب مشروطه بر اساس نظریه بوردیو. پژوهشنامه تاریخ، ۲۰(۷۹)، ۱۳۵-۱۶۴.
- نصرالهی، فرشته. (۱۳۸۹). مذهب، فرقه‌گرایی و منازعه در آسیای جنوب‌غربی. فصلنامه مطالعات سیاسی، ۳(۱۰)، ۱۸۹-۲۰۵.
- نقیب‌زاده، احمد و استوار، مجید. (۱۳۹۱). بوردیو و قدرت نمادین. فصلنامه سیاست، ۴۲(۲)، ۲۹۴-۲۷۲.
- نیاکویی، سیدامیر؛ رضاپور، دانیال و فاضلی، سامان. (۱۳۹۷). نظریه نقش و رقابت ایران و ترکیه در خاورمیانه در دوره حکومت حزب عدالت و توسعه. پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۸(۲)، ۲۳-۴۸.

Reference

- Ackerman, H. (1999). National Reconciliation in the case of Cuba: Definition and Analysis. Cuba in transition, 342-343.
- Bourdieu, P. (1995). Outline of theory of practice, Translated by Richard Nice, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1990). The logic of practice. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Dinler, M. (2026). Shamed but not ashamed: Iran's use of symbolic power and making the world turn around stigma. Global Studies Quarterly, 6(1), ksag035.

